

УДК: 159.923

© Петьков В.А., 2013 р.

В.А.Петьков
Державний університет
м. Херсон

ПОКАЗНИКИ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ ЗАСУДЖЕНИХ В УМОВАХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

У статті розглядаються сутнісні показники психологічних особливостей засуджених в умовах позбавлення волі відповідно до методик дослідження та окреслених у ході дослідження завдань. Практичне вивчення психологічних особливостей особистості досліджуваних буде сприяти розробці психолого-терапевтичних рекомендацій з урахування особистісних проявів засуджених для подальшої їх ресоціалізації.

Ключові слова: психологічні особливості, засуджені, конфліктність, адаптованість/неадаптованість, інтроверсія/екстраверсія, експертні оцінки, тривожність, акцентуації особистості, умови позбавлення волі, біологічні та соціальні чинники.

В.А. Петьков

ПОКАЗАТЕЛИ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ЛИЧНОСТИ ОСУЖДЕННЫХ В УСЛОВИЯХ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ

В статье рассматриваются содержательные показатели психологических особенностей личности осужденных в условиях лишения свободы в соответствии с методиками исследования и сформулированными в ходе исследования задач. Практическое изучение психологических особенностей личности исследуемых будут способствовать разработке и практическому внедрению психолого-терапевтических рекомендаций с учетом личностных проявлений с целью дальнейшей ресоциализации осужденных в местах лишения свободы.

Ключевые слова: психологические особенности, осужденные, конфликтность, адаптация/дезадаптация, интроверсия/экстраверсия, экспертные оценки, тревожность, акцентуации личности, условия лишения свободы, биологические и социальные факторы.

V.A. Petkov

INDICATORS OF PSYCHOLOGICAL FEATURES OF A PERSONALITY OF THE CONVICTED PEOPLE IN CONDITIONS OF IMPRISONMENT

The content indicators of psychological features of a personality of the convicted people in conditions of imprisonment in accordance with the research methods and the objectives are examined in the article. The practical study of the psychological characteristics of a personality of the investigated people will promote to develop and practically implement the psycho-therapeutic recommendations taking into consideration the manifestation of a personality and aiming at the further re-socialization of the convicted people in conditions of imprisonment.

Key words: psychological features, the convicted people, conflict, adaptation/disadaptation, introversion/extroversion, anxiety, accentuation of a personality, conditions of imprisonment, biological and social factors.

Теоретичне та емпіричне дослідження психологічних особливостей засуджених в умовах позбавлення волі ґрунтується на принципах як вітчизняної, так і зарубіжної психології, зокрема на наукових доробках Б.Г. Ананьєва, М.Й. Борисhevського, Л.С. Виготського, Л.М. Карамушки, З.С. Карпенка, Г.О. Ковальова, Г.С. Костюка, О.М. Леонтєва, Б.Ф. Ломова, С.Д. Максименка, В.М. М'ясищева, С.Л. Рубінштейна, Т.М. Титаренка.

Обробка та інтерпретація результатів багатомірного статистичного аналізу даних здійснювалась відповідно до вимог психометрики та психодіагностики. Проте тема психологічних особливостей засуджених в умовах позбавлення волі залишається актуальною і доречною в сучасних психологічних дослідженнях. Тому метою нашої статті є висвітлення деяких параметрів психологічних особливостей засуджених в умовах позбавлення волі. Так у ході експерименту були виявлені психологічні особливості засуджених в умовах позбавлення волі, перевірена виваженість окреслених гіпотез і на цій основі всебічне і глибоке вивчення теми наукового дослідження, тобто у підтвердженні її доцільності, необхідності визначення адекватних методів впливу на особистість в умовах позбавлення волі; у достовірності окреслених параметрів ефективності основних підсистем вивчення психологічних особливостей, критеріїв і технологій його аналізу. За концепцією нашого дослідження розробка параметрів ефективності визначення психологічних особливостей особистості засуджених в умовах позбавлення волі дозволила реалізувати їх як відносно самостійну систему, кожна з яких була об'єктом переважного спостереження, аналізу та оцінювання. Провідна ідея експерименту полягає у доведенні можливості підвищення ефективності психологічного впливу на особистість засудженого в умовах позбавлення волі як психологічної системи завдяки кваліфікованому аналізу кожної з його основних підсистем. Репрезентативність результатів експерименту забезпечувалася адекватним вибором об'єктів і суб'єктів експерименту, підготовкою інструктивно-консультативного матеріалу, визначенням терміну проведення експерименту, розробкою та використанням адекватних методів обробки, аналізу та узагальнення даних експерименту.

Для досягнення цілісного розуміння психологічних особливостей особистості засуджених в умовах позбавлення волі, виявлення взаємовпливу внутрішніх і зовнішніх чинників на психологічні прояви особистості нами побудовано спільний масив показників з усіх використаних у дослідженні методик та поділено загальної вибірку на дві групи. Критерієм поділу був строк, термін перебування та умови позбавлення волі з метою пошуку суттєвих відмінностей психологічних проявів особистості засуджених.

Так, 1-а група – засуджені, які відбули покарання до 1 року, 2-а група – засуджені, які відбули покарання більше 2 років. Отримані результати свідчать про певні відмінності психологічних особливостей особистості засуджених в умовах позбавлення волі. До першої групи належать засуджені середнім віком 19 років і 2 місяці, до другої – 21 рік і 7 місяців. Засуджені першої групи в середньому мають строк покарання 3,2 роки і вже відбули термін на момент проведення експерименту 0,7 місяців, а засуджені другої групи – 6,9 років і відбули вже 2 роки і 5 місяців в умовах позбавлення волі.

Як свідчать результати експерименту, соціально-демографічні показники відрізняються за своїми значеннями, оскільки засуджені першої групи в середньому мали початкову та незакінчену середню освіту в силу соціально-педагогічної занедбаності, під час перебування у виправній установі вони залучені були до навчальної програми «Освіта» і тому показники з часом збільшилися. Їхній загальний рівень знаходиться на межі закінченої неповної середньої освіти і тому засуджені підвищують свій освітній рівень з урахуванням академічної різниці при школі установи. Переважна більшість на момент позбавлення волі не мала професії, лише у виправній установі вони були залучені до програми «Професія» та до навчання в ПТУ при виправній колонії. Саме в умовах позбавлення волі засуджені набувають навички професійної підготовки та мають можливість отримати диплом за робочими спеціальностями.

Ми звертаємо увагу на категорію досліджуваних осіб, які потребують спеціального соціально-психологічного супроводу, на осіб, які належать до профоб-

лікової групи. Невелика кількість засуджених відчували на момент дослідження провину за скоєне, як у першій, так і в другій групі. За результатами емпіричного дослідження простежується тенденція до збільшення розуміння своєї провини перед собою, батьками, рідними та постраждалими. У обстежуваної категорії осіб відрізняються показники нейротизму, тобто у представників другої групи підвищується емоційна сприйнятливість і подразливість, на поведінковому рівні це проявляється у збільшенні кількості соматичних скарг – головні болі, порушення сну, схильності до коливань настрою, внутрішній неспокій, переживання фобій і страхів; емоційна нестійкість, тривога, низька самооцінка. Вони внутрішньо неспокійні, стурбовані, схильні до ситуативних реакцій. У осіб першої групи показники нейротизму дещо нижчі, оскільки у них відбувається ще процес адаптації до нових умов перебування.

Серед засуджених за норми шкали соціальної сприйнятливості в 4 бали, у нашому дослідженні дещо завищені показники, що можна пояснити специфікою обраної категорії, тобто їх нещирість у відповідях свідчить про певну демонстративність їх поведінки й орієнтованість на соціальне схвалення в очах адміністрації установи; вони прагнуть бути кращими, ніж є у дійсності. Серед засуджених, які перебувають в умовах позбавлення волі, переважна більшість сангвініків, дещо менше флегматиків, холериків та меланхоліків. Знання типу темпераменту для дослідження психологічних особливостей засуджених в умовах позбавлення волі ми вважаємо доцільним, оскільки це дає змогу впливати на перебіг різних психічних станів, викликаних неприємними умовами та емоційними чинниками, психолого-педагогічними впливами та впливами дисциплінарного плану, контролювати їх діяльність та визначати рівень їх нервово-психічної напруги. Знання темпераменту засуджених дає змогу передбачити особливості реакції у їх міжособистісній взаємодії та правильно зреагувати на них; індивідуалізувати вимоги до кожного із засуджених відповідно до їх психологічних особливостей; сформувати позитивне ставлення до діяльності та її мотивів для подальшої їх ресоціалізації.

Досліджуючи психологічні особливості засуджених в умовах позбавлення волі за методикою В.М. Русалова, ми зазначаємо, що в обох групах обстежуваних значення шкал перевищують, загалом, 6 балів, тобто особистість засуджених у своїй більшості належить до керованої. Значення шкали предметної пластичності у першій групі 6,0 балів, значення шкали соціальної пластичності – 5,1 балів. У другій групі значення шкали предметної пластичності – 7,2 балів, а шкали соціальної пластичності – 5,7 балів. Тобто значення шкали соціальної пластичності є нижчим від 6 балів, що пояснюється умовами їх перебування у місцях позбавлення волі, де вони обирають поведінкову стратегію підпорядкування контролю, режиму утримання та ізоляції. Значення шкали предметного темпу у засуджених першої групи перевищує рівень і складає 6,4 балів, а значення шкали соціального темпу – 6,5 балів; значення шкали предметного темпу у другій групі досліджуваних – 7,1 балів, соціального темпу – 6,6 балів. Загалом показники і першої, і другої груп є високими і пояснюються тим, що у них наявна висока швидкість моторно-рухових актів при виконанні предметної діяльності. Тобто вони суєтні, неспокійні, рухливі у будь-яких діях. Значення шкали предметної емоційності досліджуваних першої групи 5,5 балів, а соціальної емоційності 6,1 балів, у другій групі відповідно 6,3 балів і 6,7 балів. Як бачимо, шкала емоційної пластичності як першої, так і другої груп досліджуваних має значення менше 6 балів, тобто їм властиві відчуття тривоги, від того, що вони не досягли запланованого результату, мають схильність до перебільшення невдачі у своїй свідомості. А високі значення шкали соціальної емоційності визначають підвищений рівень вразливості та реагування на зовнішні зауваження, подразники, якими можна пояснити неадекватні емоційні випадки.

Зрозуміло, що в умовах позбавлення волі засуджені переживають стан тривоги, який характеризується низьким порогом прояву реакції і є суб'єктивним показником дискомфорту особистості, оскільки вона пов'язана з умовами позбавлення волі та особистісною реакцією і є стабільним проявом особистості. За тривалого стану тривожності в умовах позбавлення волі простежується як ланцюжкова реакція агресивна поведінка, яка супроводжується демонстрацією переваги

та сили, нанесенням фізичної або психологічної шкоди чи травми. Наявність особистісних проявів агресивності визначається також наявністю власної та групової асоціальної особистісної орієнтації, що проявляється у зневажанні соціальних норм та правил, егоцентричною позицією щодо забезпечення власних потреб, цинічним, зневажливим ставленням до оточуючих, відсутністю поваги до їх волі та свободи вибору, наявністю кримінального досвіду, схильністю до зловживання наркотичними речовинами та алкоголем, деспотично-потребовим ставленням до рідних, знеціненням людського життя, легкістю прийняття рішень щодо фізичної агресії без урахування наслідків своїх дій.

Показник рівня агресивності досліджуваних першої групи складає 32,2 бали, тобто цей показник є нижчим середнього. У досліджуваних другої групи – 30,2 бали. Як бачимо, рівень агресивності знижується відповідно до терміну перебування в умовах позбавлення волі. Серед причин, які спричиняють цей прояв, є наявність деструктивної індивідуально-особистісної, біологічної або соціальної поведінки, різного роду конфліктів, прагнень до самоствердження, домінування, протесту або наслідків ускладненої адаптації; опозиційної манери поведінки від пасивного опору до активної боротьби проти сталих вимог і законів; вираження негативних почуттів як від вербального, так і до фізичного конфлікту.

Конфліктність теж знаходиться в межах нижче середнього як у досліджуваних першої, так і другої груп, відповідно 26,4 бали та 24,8 балів, що пояснюється зіткненням міжособистісних інтересів чи реальною боротьбою в умовах позбавлення волі між особистістю і середовищем, зростанням емоційної напруги, неспівпаданням інтересів, бажань, можливостей, схильностей і потреб, прагненням особистості посісти певний ієрархічний щабель для визначення своєї позиції у мікросоціумі.

Досліджуючи психологічні особливості засуджених в умовах позбавлення волі, ми дійшли висновку, що біологічні та соціальні чинники впливають на їх особистісні прояви. Так, за методикою Шмішека-Леонгарда, ми простежили показники акцентуації особистості засуджених. Значення гіпертимного типу засуджених першої групи складає 14,6 балів (із 24), а у другої групи – 17,3 балів, що свідчить про у дос-

ліджуваних обох груп показник вище середнього, тобто доречно тут говорити про наявність проявів акцентуації. Ці особистості навіть в умовах позбавлення волі оптимістичні, активні, життєрадісні, самостійні, з високим прагненням до лідерства, схильні до ризику, проте у них низький рівень самокритичності, жага діяльності стимулює їх ініціативність до пошуку нового та його реалізації. Показник тривожного типу представників першої групи складає 5,8 балів, а у представників другої – 6,2 бали, що свідчить про невисокий рівень ознак даного типу особистості, тобто у них фактично не проявляється почуття страху, наляканості, полохливості. Дистимний тип особистості засуджених в умовах позбавлення волі у першій групі має невисокі показники – 7,1 бали, а у другої групи – 7,4 бали. Цей тип характеризується зниженим рівнем настрою, фіксацією на похмурих сторонах життя, ідеомоторною загальмованістю, песимістичні ноти мають епізодичний та нетривалий характер, відрізняються уповільненістю реакцій і дій; загалом замкнуті, у контакт вступають лише за потреби. У нашому випадку наявна акцентуація характеру особистості, проте вона носить невисокий рівень, не дивлячись на умови перебування, у них наявні позитивні риси – серйозність, схильність до дотримання норм, добросовісність, підвищений рівень справедливості. Педантичний тип особистості першої групи 7,6 балів, у другої групи – 8,6 бали, тобто в умовах позбавлення волі наявна акцентуація, але має значення нижче середнього. Ця категорія осіб з легкістю та без ускладнень переживає психотравмуючі події. Перебуваючи в умовах позбавлення волі, такі засуджені вирізняються акуратністю, серйозністю, надійністю у виконанні дорученої справи, їх добросовісність носить ознаки формалізму. Збудливий тип особистості у першій групі 8,1 балів, а у другій – 9,4 бали, тобто прояв акцентуації має показники нижче середнього рівня і носять індивідуальний характер. Цей тип засуджених характеризується нетерплячістю, грубістю, деспотичністю, жорстокістю, схильністю як до вербальної, так і до фізичної агресії, невмотивованістю вчинків. Поза нападом гніву добросовісні, акуратні, виявляють чуттєво-позитивні ознаки. Емотивний тип у нашому дослідженні першої групи складає 8,8 балів, у другої групи – 10,9 балів. Прояви акцентуації теж знаходяться в межах нижче середнього рівня, проте у дослі-

джуваних другої групи він наближається вже до середнього значення, тобто з огляду на більший термін перебування прояв акцентуації змінюється. Проте представникам обох груп характерні нерішучість, схильність до сумнівів у правильності своїх дій, пасивне реагування на образи. На фоні позитивних якостей – дружелюбності, виконавчої дисципліни, з тенденцією до підвищення самокритичності, негативними їх особистісними проявами є боязливість, у колі взаємодії найчастіше набувають статусу «цапа відбувайла». Застриягаючий тип має також невисокі показники, у першій групі – 7,6 бали, у другій – 9,3 бали. Такі особистості виявляють афективні реакції за умови порушення їх особистих інтересів, що є своєрідною відповіддю на уражену гордість, на зачеплене самолюбство, ревності, принциповість, честолюбство. Слабо реагують на суспільну несправедливість, проявляють найчастіше зарозумілість і самовпевненість, підозрілість, не забувають образ. У конфліктах частіше займають активну позицію, чітко визначають коло друзів і ворогів. У такої особистості у рівній мірі простежуються як позитивні, так і негативні риси характеру. Демонстративний тип особистості також має невисокі показники – 9,3 балів у досліджуваних першої групи та 10,5 балів у другої групи. Цей тип особистості не визначає лінії поведінки, схильний до хитрощів, омани, досягає мети будь-якими засобами, швидко утворюють нове коло спілкування, проявляють готовність услужити, не люблять працювати, схильні до інтриг. Прояви акцентуації екзальтованого типу особистості у досліджуваних першої групи – 10,1 бали, у другої групи – 11,0 балів, тобто значення в обох групах наближені до середнього рівня. Такі, особистість засудженого в умовах позбавлення волі характеризується чутливістю, впаданням у негативні емоції при спогадах про дім, рідних або близьких, а також особистих переживаннях, мають вузьке коло друзів, не схильні до конфліктів, образи не вихлюпують назовні. Циклоїдний тип засуджених в умовах позбавлення волі демонструє прояви акцентуації, тому що і в досліджуваній категорії першої групи і досліджуваних другої групи показники перевищують середній рівень, а саме: 12,9 та 14,6 балів. Для представників циклоїдного типу є характерною фазність проявів, наявність двох фаз – гіпертимності і субдепресії, які не носять яскраво вираженого характеру та довготривалості. Він

проявляється чергуванням настроїв – від пригніченого до підвищеного. За умови пригніченості ці акцентуанти проявляють високий рівень чутливості до образ та докорів; а при підйомі – ініціативність, життєрадісність та комунікабельність.

Проведення оцінки результатів експерименту з точки зору виявлення індивідуальних психологічних особливостей особистості в умовах позбавлення волі та узагальнення виокремлених ознак проводилися за допомогою спостереження та вивчення соціально-демографічним методом особових справ та кримінальних характеристик. Так, адаптованість засуджених до умов позбавлення волі у засуджених першої групи складає 37,3 бали, а у другої – 51,1 балів, різниця між значеннями свідчить про те, що адаптація як на біологічному рівні – прийняття умов нового середовища як неминучості, так і на психологічному – відсутність переживання конфлікту із середовищем адаптованості, з новим середовищем у сфері особистісних стосунків, де потрібно знати мотиви особистісної поведінки, мати здатність точного відтворення змін у взаєминах, відбулася загалом після двох років перебування у виправній установі. Отже, у нашому випадку, соціальні, соціально-психологічні, морально-психологічні і демографічні зміни, пристосованість до соціального середовища відбувається вже в умовах ізоляції від суспільства, тому соціально-психологічну адаптованість ми характеризуємо як такий стан взаємин особистості та нового мікросоціуму, коли особистість без тривалих зовнішніх і внутрішніх конфліктів увійшла до нового середовища і прийняла його вимоги.

Показник неадаптованості у досліджуваних першої групи має високе значення – 40,2 бали, у другої групи у кількісному відношенні він достатньо невисокий – 20,8 балів. У першому випадку, зрозуміло, що нові умови, у першу чергу, не відповідають їхнім власним потребам і домаганням, з іншого боку, вони не в змозі задовільнити їхні вимоги й очікування. Досліджувані другої групи в силу більшого терміну перебування призвичаїлися до мікросоціуму та його вимог. Слід зазначити, що категорії адаптованість/неадаптованість є біполярними поняттями і, в нашому випадку, вони свідчать про динамічність процесу перебування особистості в умовах позбав-

лення волі. Умови позбавлення волі є тим соціальним середовищем, де власна соціальна роль є провідною для нього і невмотивованою як ззовні, так і зсередини.

Показник соціально-педагогічної занедбаності досліджуваних досить високий серед досліджуваних першої групи – 7,3 балів за десятибальною шкалою і свідчить про значну кількість засуджених, які належать до цієї категорії. У досліджуваних другої групи цей показник зменшується – 6,7 балів. Соціальна занедбаність не дає можливості особистості адекватно соціалізуватися у соціумі та до його вимог, вона є підґрунтям формування деструктивних конфліктів, які призвели до антисоціального типу поведінки, у більшості випадків це виховання у неповній сім'ї та сім'ях, де батьки алкоголіки, наркомани та схильні до аморального способу життя. Як бачимо, показник соціально-педагогічної занедбаності досліджуваних другої групи зменшується внаслідок залучення до програми навчання, професії, до трудової діяльності.

Такі показники експертних оцінок обумовлені тим, що засуджені прибувають до виправної установи після первинної адаптації до позбавлення волі в умовах СІЗО, коли відбулося розуміння неминучості факту покарання. З огляду на середні показники психологічних проявів особистості засуджених в умовах позбавлення волі, які ми отримали в результаті нашого дослідження, можна зробити припущення, що ці показники та їх ознаки є характерними для засуджених цієї вікової категорії взагалі в країні.

Таким чином, емпіричне дослідження психологічних особливостей засуджених в умовах позбавлення волі після кількісного та якісного аналізу показників дозволило отримати цільові показники значущих психологічних факторів особистості засуджених в умовах позбавлення волі.

Проведене дослідження не вичерпує проблеми і передбачає подальший науковий пошук шляхів психологічного впливу на особистість засуджених в умовах позбавлення волі.

Список літератури

1. Ермолаев О.Ю. Математическая статистика для психологов / О.Ю. Ермолаев. – М.: Московский психолого-социальный институт; Флинта, 2004. – 336 с.
2. Прихожан А.М. Психология тревожности / А.М.Прихожан. – СПб: Питер, 2007. – 192 с.
3. Психологический словарь. Ростов-на-Дону, 2004. – 524с.
4. Психологічна енциклопедія: А – Я / О. Степанов (авт.-упоряд.). – К.: Академвидав, 2006. – 424с.